FOYDA SOLIG‘I TUSHUMINING O‘ZBEKISTON SOLIQ-BUDJET TIZIMIDAGI AHAMIYATI

Turdiqulova G.O.
TDIU tayanch doktoranti

Globallashuv jarayoni davlatlar o‘rtasida savdo aloqalarining rivojlanishi hamda jahon iqtisodiyotida korxonalar o‘rtasida raqobat muhitini shakllantirdi. Bu esa har bir mamlakat iqtisodiyoti jahon iqtisodiyotida bo‘layotgan o‘zgarishlarga bog‘liq holda rivojlanishini talab etadi. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti ham jahon iqtisodiy tizimiga jadal sur’atlar bilan integratsiyalashib bormoqda. Bugungi kunda dunyo bozorida raqobat tobora kuchayib borayotganligi sababli iqtisodiyotimizning barqaror o‘sishini ta’minlash va uning raqobatbardoshligini oshirish davlatimizning oldida turgan ustuvor vazifalardan biridir.

Foyda solig‘i milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta’minlashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Chunki foyda solig‘i mahalliy ishlab chiqaruvchilarni rag‘batlantirish, eksportni ko‘paytirish hamda xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning asosiy instrumenti hisoblanadi. Foyda solig‘i butun dunyo bo‘ylab hukumatlar uchun muhim daromad manbai hisoblanadi. Shu sababli, hozirgi vaqtda milliy iqtisodiyotimizning raqobatbardoshligini oshirishda foyda solig‘ini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foyda solig‘i umumdavlat solig‘i hisoblanadi. U to‘g‘ri soliqlar guruhiga mansub. Tadirkorlik subektlarining xo‘jalik faoliyati moliyaviy natijasining umumiy ko‘rsatkichi bo‘lgan foyda – iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Qisqa qilib aytganda, uni moliyaviy-xo‘jalik faoliyati natijasida olgan tushum bilan sarf qilingan xarajatlar o‘rtasidagi farq sifatida tavsiflash mumkin. Shu ma’noda, foyda korxonaning yakuniy natijasini baholovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Korxonalar tomonidan olinuvchi foyda miqdorining ko‘payishi ularning faoliyatini samaradorligini oshishiga olib keladi, deb xulosa qilishimiz mumkin.

Foyda solig‘i moliyaviy-iqtisodiy kategoriya sifatida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlashda, shu jumladan iqtisodiy o‘sishni ta’minlash omili sifatida foydalanilib kelinmoqda. Foyda solig‘i bir tomondan, davlat manfaatlarini, ikkinchi tomondan, barcha korxonalar manfaatlarini himoyalaydigan, shuningdek, iqtisodiyotning rivojlanishi uchun xizmat qilishda ham

qo‘l kelmoqda. Soliq yukini kamaytirish natijasida korxonalarda o‘z ixtiyorida qoladigan mablag‘lardan ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish, uning samaradorligini oshirish maqsadida investitsiya faoliyatini kengaytirish imkoni paydo bo‘lmoqda. Shu bois soliqqa tortish tizimini va shuning bilan birga soliq mexanizmini takomillashtirish asosida tadbirkorlik subyektlari faoliyatidagi foydani soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish orqali tartibga solish muammolarini hal qilishni taqozo etadi.

Foyda – bu tijorat asosida faoliyat yuritayotgan xo‘jalik subyektlarining so‘nggi moliyaviy natijasi bo‘lishi bilan birga, respublika va mahalliy budjetlar daromadining asosiy moliyaviy manbalaridan biri hisoblanadi. Foydani shakllantirish va taqsimlash masalalari bilan shug‘ullangan olima S.S. Aliyeva foydani tadbirkorlik faoliyati xizmatlari uchun to‘lov, ya’ni aynan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun resurslarni mohirona birlashtirishi, korxona boshqarish bo‘yicha noodatiy qarorlar qabul qilishi, mahsulotlarning innovatsion turlarini joriy qilishi, ishlab chiqarish jarayonini o‘zgartirishi uchun, shuningdek iqtisodiy risk uchun mukofot sifatida e’tirof etadi.

N. Tyupakova, I. Kucherovning takidlashicha, “foyda solig‘ining budjetni shakllantirishda ahamiyati yuqori bo‘lsada, uning budjetni shakllantiridagi asosiy roli mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish darajasiga ko‘ra o‘zgarib turadi”. M. V. Chistova “foyda solig‘i korxonaning moliyaviy xo‘jalik faoliyatining yakuniga (foydaga) bog‘liq. Shu sababli ishonch bilan aytishimiz mumkinki, foyda solig‘i investitsion jarayonga ta’sir ko‘rsatadi”, deb tushuntirishga harakat qiladi. N. I. Kravtsovaning tushuntirishicha “foyda solig‘i soliq undirishning zamonaviy shaklidir. U soliq tizimida alohida o‘rin egallaydi. Chunki, tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadni kamaytiradi”. Amerikalik taqiqotchi M. Knoll tomonidan yuqori foyda solig‘i stavkalari mamlakatning xalqaro raqobatbardoshligini pasaytirishini aniqlangan. Foyda solig‘i mahalliy korxonalarning xorijiy korxonalarga nisbatan investitsiyalarini cheklasa hamda chet el investitsiyalarini taqiqlasa mamlakatning raqobatbardoshligini pasaytiradi.

Milliy iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda, davlat budjetining daromad qismini shakllantirishda davlat foyda solig‘i mexanizmidan foydalanadi. Foyda solig‘i vositasida davlat budjetining daromad qismini shakllantirish va korxonalarning daromadlarini qayta taqsimlash jarayonida davlat va soliq to‘lovchilar o‘rtasida iqtisodiy munosabatlar yuzaga keladi.

Soliq to‘lovchi tomonidan olingan foyda foyda solig‘i bo‘yicha soliq solish obyekti, deb e’tirof etiladi. Ayrim soliq to‘lovchilar uchun soliq obyektini aniqlashda o‘ziga xos xususiyatlar mavjud.

O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 296-moddasida foyda solig‘ining soliq bazasini aniqlash qoidalari belgilangan: “soliq solinishi lozim bo‘lgan foyda summasi soliq bazasi hisoblanadi”.

Umuman olganda, foydadan shunday bir ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkich sifatida foydalanish lozimki, bu ko‘rsatkich nimaiki jamiyat manfaatlariga javob bersa (davlat budjetining taqsimoti orqali) shu narsa korxonalar va ularning xodimlari manfaatlariga yoki nomarkazlashtirilgan mablag‘larni foydadan ajratiladigan qismiga xos bo‘lishi kerak. Odatda, taraqqiy etgan mamlakatlarda korxonalar va ularning xodimlari o‘z ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarini budjetdan ajratmalar hisobidan qondirishdan ko‘ra nomarkazlashtirilgan yo‘l orqali, ya’ni foydaning bir qismini shu manfaatlarga sarflanishi ko‘proq afzalliklarga ega deb kelinmoqda.

Foydaning bir qismini soliq shaklida budjetga o‘tkazilishi va korxonalar manfaatlarini qondirish maqsadida yana o‘sha ajratmalar atrofida mablag‘larni olish, sarflash juda ko‘p qiyinchiliklar va ziddiyatlarni keltirib chiqarishga sabab bo‘lmoqda. Lekin bunday hamma foyda nomarkazlashtirilgan holda taqsimlanishi zarur degan fikrni keltirib chiqarmaydi, ammo soliq stavkalari orqali tushumlarni har ikkala manfaatlarni inobatga olgan holda tartiblashtirilib turilishini taqozo etadi.

Foydani tashkil etish, taqsimlash va soliq obyektini aniqlash ma’lum darajada ishlab chiqarishning qisqarishiga, inflyatsiyaning o‘sishiga, ishsizlikning vujudga kelishiga, innovatsion mahsulotlarning eksport hajmining o‘sishiga ta’sir etib kelmoqda. Foyda, uning taqsimotiga va soliq obyektini zaruriyatli chegarasiga ta’sir etuvchi salbiy hodisalarga barham berish dolzarb masala bo‘lib kelmoqda. Bugungi kunda juda keskin tanqidga uchrayotgan, muammolarga sabab

bo‘layotgan, isloh qilish bo‘yicha tahlil obyekti va qarama-qarshi g‘oyalarga ega bo‘layotgan foyda solig‘idan bo‘lak islohotlarning boshqa bir yo‘nalishi yo‘q. Tarixan o‘tish bosqichidan hozirgi kunga kelib juda ko‘p martalab soliq stavkalarini o‘zgarishi aynan foyda solig‘iga to‘g‘ri keldi (1-jadval).

1-jadval. O‘zbekiston Respublikasida foyda solig‘i stavkasining o‘zgarish dinamikasi

Yillar / Ko‘rsatkichlar	995	000	002	004	006	013	014	015	018	019	2020-2024
Foyda solig‘i	8%	1%	4%	8%	2%	%	%	,5%	4%	2%	5%

Yuqoridagi jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, foyda solig‘i dastlab joriy etilgan yillari juda yuqori stavkani ya’ni 38% ni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich vaqt o‘tishi bilan pastlab borgan va 2000-yil 31%dan 2004-yil 18%gacha tushgan. Eng quyi ko‘rsatkich 2015-yildan 2017-yilgacha 7,5 % bilan saqlanib qolgan. 2020-yildan bugungi kungacha foyda solig‘i 15% stavkani saqlab qolmoqda va bu 1995-yildagidan 23 birlikka kamaygan. Bu o‘zgarish tadbirkorlar daromadiga ijobiy hissa qo‘shgan. Bundan tashqari bu kamayishlar yuridik shaxslar faoliyatini rag‘batlantiradi va ular qolgan daromadlarini investitsiyaga sarflashlariga to‘g‘ri keladi.

Keyingi yillarda foyda solig‘i stavkasi foydadan olinadigan boshqa soliq turlarining bekor qilinishi sababli oshgan. Biroq foydadan olinadigan soliq yuki kamaygan. Foyda solig‘i to‘lovchilar soni 4,0 barobarga, foyda solig‘i tushumi esa 13,8 barobarga oshgan. Shuningdek, foyda solig‘ining YAIMdagi ulushi 2,6 foizga o‘sgan. Bundan ko‘rinib turibdiki, foyda solig‘i bo‘yicha ijobiy natijalarga erishilgan. Ijobiy natijalarga erishishda keyingi ikki yilda foyda solig‘i stavkalarining optimallashtirilishi, korxonalar foydasidan olinadigan soliqlarning qisqartirilishi, barcha soliq to‘lovchilar uchun bir xil soliq solishga qaratilgan islohotlarni alohida qayd etish lozim. Foyda solig‘i bo‘yicha amalga oshirilgan o‘zgarishlar iqtisodiyotning yanada rivojlanishi va uning raqobatbardoshligi oshishining asosiy omili bo‘ldi.Qolaversa, foyda solig‘i tushumining ortishi davlat budjeti daromadlarining barqarorligini ta’minladi.

O‘tgan yil davomida 90 mingga yaqin yuridik shaxs ro‘yxatga olinib, jami faoliyat yuritayotgan korxonalar soni 570,4 mingtaga va 97 mingdan ortiq fuqaro yakka tartibdagi tadbirkor safiga qo‘shilib, jami faoliyat yuritayotgan yakka tartibdagi tadbirkorlar soni 240,7 ming nafarga yetdi.

Soliq tushumlari bo‘yicha 2023 yil uchun 163,8 trln so‘m yillik prognoz amalda 165,9 trln so‘m, ya’ni 2,1 trln so‘m ortig‘i bilan bajarildi.

Qurilish korxonalari 2024-yil I chorakda 2,1 trln so‘mdan ortiq soliq to‘lagan bo‘lib, shundan 40,8 mlrd so‘mi foyda solig‘i hisobiga to‘g‘ri keladi. Ishlab chiqaruvchilar 8,6 trln so‘mdan ortiq soliq to‘lagan bo‘lib, bundan 220,4 mlrd so‘mi foyda solig‘idir. Xizmat ko‘rsatish korxonalari 271,8 mlrd so‘m, savdo sohasidagi korxonalar 154,9 mlrd so‘m, umumiy ovqatlanish korxonalari 13,8 mlrd so‘m, o‘rta tadbirkorlik subyektlari 57,8 mlrd so‘m, kichik korxonalar 7,8 mlrd so‘m foyda solig‘i to‘ladilar.